

ІННОВАЦІЙНІ ПРАКТИКИ У ПІДПРИЄМНИЦТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Н. Й. Романюк,
доктор історичних наук,
професор кафедри суспільних наук,
Відмінник освіти,
Житомирський національний агроекологічний університет

Розглянуто форми прибуткового господарювання підприємців Правобережної України доби капіталістичної модернізації: 1861-1917 рр.

Ключові слова: підприємництво; сільське господарство; цукрова, винокурна, борошномельна промисловість; Правобережна Україна.

Характерною особливістю господарювання підприємливих поміщиків краю ставала диверсифікація*. Створивши конкурентоспроможні товарні господарства, вони одночасно з виробництвом сільськогосподарської продукції, вкладали свої кошти у найбільш прибуткові галузі промисловості. Поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою забезпечувало власникам отримання сталих прибутків. Для поміщицьких господарств найбільш вигідним було вирощування зернових культур, цукрових буряків, картоплі, хмелю та ство-

* Диверсифікація (лат. *diversus* – різний, відділений і *facere* – робити) – розширення номенклатури продукції, що її виробляють окремі фірми та об'єднання. Д. існує у двох основних формах: 1) розширення асортименту товарів, організація випуску нових видів продукції в межах «власної галузі»; 2) вихід за межі основного бізнесу, проникнення в нові галузі та сфери господарства. Може здійснюватися як через створення нових підприємств, так і скуповування фірм або злиття з ними. [1, с. 138].

рення власних цукрових, винокурних, пивоварних заводів і млинів. Наявність промислових підприємств сприяла кращому фінансуванню сільського господарства, яке постійно залежало від погодних умов. Водночас аграрний сектор давав необхідну сировину для цукрової, борошномельної, виноробної та інших галузей промисловості. В період створення першого цукрового синдикату 117 цукрових заводів, приблизно половина їх загальної кількості належала дворянам [2, с. 521]. Так, до цукропромислових магнатів та власників багатьох інших підприємств належали землевласники Київщини, Поділля, Волині: Бобринські, Браницькі, Балашови, Терещенки, Потоцькі, Сангушки, Радзивілли, Ярошинські.

Відомими підприємцями були графи Бобринські, які для досягнення інтенсифікації поєднували виробництво сільськогосподарської продукції з її переробкою на власних цукрових заводах і млинах. Зокрема, О. Бобринський запроваджував кращі прийоми обробітку ґрунту та догляду за посівами цукрових буряків. «Поля приготавлялись так, чтобы на них мог быть виден след, пробежавшей по полю самой малой птички». Ним було придумано багато землеробських знарядь. Глибока оранка, запроваджена О. Бобринським, сприяла отриманню високих врожаїв цукрових буряків вищої якості [3, с. 164]. Він першим започаткував у своєму господарстві метод замочування насіння цукрових буряків перед посівом. Практика багатьох господарств показала переваги посіву таким насінням. Ранні і дружні сходи замоченого насіння цукрових буряків встигають до появи «цукрового жучка» зміцнитися і тому вегетаційний період цукрових буряків замоченим насінням на 8-12 днів більший, а тому і за кількістю і за якістю врожай таких буряків вищий [4, с. 280, 281].

Передові на той час технології у землеробстві і переробній промисловості запроваджували у своїх господарств-

вах графи Браницькі. Зокрема, якщо на Київщині переважала трипільна сівозміна, то в маєтках Браницьких більшість сіл використовували вже дев'ятипільля, що в цих краях було рідкістю. Багатопілля було особливо поширеним у Васильківському повіті, де «з 92 маєтків багатопільну сівозміну практикували в 31 маєтку [5, с. 46]. Поєднання ефективної сівозміни, якісного насіння та родючих ґрунтів дало можливість збирати високі врожаї.

Станом на 1913 р. графи Браницькі, володіючи великими земельними масивами, у власності мали 7 цукрових, 2 винокурних заводи і 8 парових млинів у Київській і Подільській губерніях. Так, М. Браницька мала у власності 4 цукрові заводи у с. Кожанка, с. Саливонки, с. Руда, с. Триліси Васильківського повіту; 2 винокурні заводи у с. Вербівка Звенигородського повіту, с. Софіївка Черкаського повіту та 5 парових млинів у м. Біла Церква, с. Фурси, с. Пугачовка, с. Щербакі, с. Грушки Васильківського повіту (3 млини здавала в оренду) [6]. Не менша підприємливість була при таманна і онуку М. Браницької В. Браницькому, який мав у власності 26 305 дес. землі. Головний прибуток отримував від культур для винокурних і цукрових заводів. У маєтку діяли: винокурно-ректифікаційний завод в с. Роскішне, млини в містечку Ставище, кінний завод в с. Янишівка [7, с. 165–166].

Багатопрофільна підприємницька діяльність давала можливість Терещенкам отримувати сталі прибутки. Маєтки братів Миколи та Федора Терещенків відзначалися високою культурою землеробства, запровадженням багатопільної сівозміни, використанням техніки. Завдяки інтенсивному веденню господарства вони отримували значні прибутки.

Про ефективне і дбайливе господарювання Терещенків свідчить і те, що поряд із землеробством вони розвивали тваринництво. Якщо в багатьох цукрозаводчиків відхо-

ди виробництва пропадали, то у Терещенків жом і патока використовувалися поряд з іншими кормами для відгодівлі худоби. Крім того, ведення тваринницької галузі забезпечувало достатню кількість гною для удобрення полів. У маєтках щорічно відгодовували близько 2 тис. голів худоби, постійним ринком збуту яких була Варшава. Від продажу худоби Терещенки отримували понад 200 тис. руб. прибутку щорічно [8, с. 10]. Завдяки інтенсивному веденню сільського господарства у своїх маєтках Терещенки отримували значні прибутки, зуміли вигідно вкласти свої капітали у промислове виробництво і стати потужними виробниками цукру та іншої продукції.

Кваліфіковано і вміло господарювали у своїх маєтках великі землевласники краю Євстафій і Роман Сангушки, які для отримання високих прибутків також поєднували сільськогосподарське і промислове виробництво. Євстафію Сангушку належали маєтки на Волині і в Київській губернії. В його фільварках з кожним роком зростала продуктивність землеробства завдяки запровадженню нових методів обробітку ґрунту, використанню мінеральних добрив, багатопільної сівозміни, застосуванню машин та вдосконалених знарядь праці. Його господарства стали основними постачальниками товарного хліба на внутрішні та зовнішні ринки. Князь розводив знамениті на всю Європу породи коней – арабських скакунів [9, с. 228]. Князь Є. Сангушко був власником 3 суконних фабрик і фарфорового заводу. Вагомим внеском князя у розвиток ринкових відносин стало створення за рахунок його коштів перших не тільки в Україні, але й в Російській імперії, кредитних кас у містечках Славута і Білогірودка для допомоги в розвитку дрібної промисловості.

Вмілим підприємцем був і Роман Сангушко, який мав у власності 65 тис. 212 дес. землі, великі плантації цукрових буряків і володів Шепетівським, Клембівським і Кре-

менчуцьким цукровими заводами. Р. Сангушко був власником містечка Славута, більшості його промислових підприємств (суконних фабрик, винокурень) й одержував значні прибутки. Ним були засновані 4 паперові фабрики, які виробляли папір, картон і були широко відомі на паперовому ринку [9, с. 230]. Йому належали також винокурні заводи у містечку Білгородка, та селах Михля і Цвітоха Заславського повіту і у цьому ж повіті млини у м. Заславль, містечку Славута, с. Михново та ін., 45 торговельних закладів [6, с. 88–91].

Про вигідність поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою свідчить і господарська діяльність в маєтках північної частини Київської губернії, яка своїми ґрунтами (переважали піщані) відрізнялась від іншої її частини. Тому підприємливі власники маєтків Київського повіту: Бородянське (Й. Шембек), Казаровичі (П. Кухта), Наливайківка (О. Ких), Маковище (Д. Каменський), Мотижин (О. Савицький), Червона Слобода (І. Хижняков), Грузьке (О. Мольська) та Радомисльського повіту: Брусилів (О. Синельніков), Козаки (О. Шибиневич), Потоки (Ю. Пожидаєва), Красятичі (В. Шперлінг), Русаки (брати Б. і В. Рикк), Горностаїпіль (Е. Майер) в цих умовах найбільш вигідним напрямом господарювання практикували вирощування картоплі та винокуріння [10, с. 64, 65]. Винокурне виробництво давало господарствам найбільший прибуток, воно було простим і практичним способом для переробки важко-транспортельних продуктів, особливо за відсутності зручних шляхів сполучення, в продукцію більш транспортельну і більш цінну.

Маєток у Мощеному (1994 дес. землі, із них орної – 1842 дес.) Гайсинського повіту Подільської губернії належав Б. Ханенку. Починаючи з 1886 р., за рахунок власних ресурсів він перетворив маєток на прибуткове господарст-

во [11, с. 259, 260]. До 1895 р. тут практикували 9-ти пільну сівозміну; а пізніше, коли була прикуплено ще 370 дес., було введено 12-ти пільну сівозміну на площі в 1 672 дес. [12, с. 279]. Цінним є досвід ведення Б. Ханенком городнього насінневого господарства на порівняно великій площі 60 дес., зосередженого головним чином у Київській губернії. Про те, що ця справа йшла вдало, свідчать факти про чотириразове нагородження золотими медалями на всеросійських виставках [13, с. 297–298].

Сталі прибутки отримували представники родини Єнні, які мали у власності земельні угіддя і промислові підприємства. Зокрема, господарство Ф. Єнні (2 025 дес.) було розташовано на землях при селах Кам'яногірка і Копіївка (Київська губ., Липовецький повіт). Головний прибуток Ф. Єнні отримував від цукрових буряків, цукрового насінництва та озимої пшениці. Практикувалися 8-ми пільні та 10-ти пільні сівозміни. З галузей тваринництва розвинутим було свинарство. В господарстві утримували 300-400 шт. свиней (щорічна реалізація на ринку від 100-450 шт. свиней давала прибуток на суму до 3 000 руб.) В маєтку функціонували цукровий і цегляний заводи [7, с. 69].

За відомостями 1913 р., Ф., Ф., і Г. Єнні були співвласниками Кальницького цукрового заводу Київської губернії і відповідно членами правління Товариства; Г. Єнні був головою правління Янушпільського цукрового заводу Волинської губернії; співвласником і членом правління Товариства Хреновецького і Венедичанського цукрових заводів Подільської губернії; Ф. і Г. Єнні були співвласниками Кам'яногірського цукрового заводу і членами правління Товариства «Соб». Крім того, вони ж орендували Пивецький і Піевський цукрові заводи Канівського повіту Київської губернії у товариства Романівських цукрових заводів [6].

Успішним підприємцем зарекомендував себе барон А. Маас – власник Дерєбчинського маєтку (Ямпільський повіт Подільська губернія). Його багатогалузеве і зразкове в технічному відношенні господарство, із насінневим виробництвом, дослідним полем, сільськогосподарською хімічною лабораторією, племінним скотарством, було пов'язане з власним цукровим заводом [14].

Список використаних джерел:

1. *Гене́за ринкової економіки*: терміни, поняття, персоналії. Укладачі: В. С. Іфтемчук, В. А. Григор'єв, М. І. Маниліч, Г.Д. Шутак. За наук. ред. Г.І. Башнянина, В.С. Іфтемчука. – К.: «Магнолія-плюс», 2004 – 688 с.

2. *Ежегодник сахарной промышленности за 1886/87 г.* – СПб., 1887. – 670 с.

3. *Толпыгин М. А.* Обзор сахарной промышленности в России по данным собранным Акцизным ведомством // Записки по свеклосахарной промышленности. / М. А. Толпыгин. – Т. XL. 1910. 1 марта. № 3. – 168 с.

4. *Земледелие.* – 1898. – № 18.

5. *Перерва В. С.* Графи Браницькі: підприємці та меценати / В. С. Перерва.– Біла Церква: Вид-во Пшонківський О. В., 2010.– 269 с.

6. *Фабрично-заводские предприятия Российской империи* / под. ред. Ф. А. Шобер. – [2-е изд.]. – Петроград: Тип. Т-ва под фирмою «Электротипография Н. Я. Стойковой», 1914.

7. *Материалы по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края (Уманский, Липовецкий, Звенигородский и Таращанский уезды Киевской губернии и Гайсинский уезд Подольской губернии).* – [Изд. Уманско-Липовецкого сельхоз. общ.]. – Гайсин: Тип. У. Л. Шварцман, 1909. – 178 с.

8. *Описание имений наследников Ф. А. Терещенка.* – К., 1900. – 47 с.

9. *Балинець Л.* Князі Сангушки – підприємці з Болохівщини / Л. Балинець // Болохівщина: земля і люди : всеукр. наук.-краєзн. конф. 23–24 черв. 2000 р. : тези доп. «Велика Волинь». – Хмельницький, 2000. – Т. 20. – С. 228–231.

10. *Труды* комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. – К.: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1912. – Вып. I. – 66 с.

11. *Земледелие.* – 1898. – № 17.

12. *Земледелие.* – 1898. – № 18.

13. *Земледелие.* – 1898. – № 19.

14. *Киевлянин.* – 1892, 19 февраля. – № 50.